

Міжнародна економіка

Наталія КРАВЧУК

**ГЕОПОЛІТИЧНІ ІМПЕРАТИВИ
АСИМЕТРІЙ ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ**

Резюме

Акцентовано увагу на функціональній детермінованості категорійно-понятійного апарату в тандемі: «геополітичні імперативи – асиметрії глобального розвитку». Узагальнено теоретико-концептуальні засади світоглядної парадигми геополітики і запропоновано ретроспективно-концептуальне зведення фундаментальних політико-філософських основ класичної геополітики (за науковими школами). Побудовано матрицю геополітичних імперативів асиметрій глобального розвитку. Розкрито геополітичний прагматизм та аргументовано теоретико-методологічні конструкції сучасної новітньої цивілізаційної геополітики. На основі екстраполяції методологічного концепту міжнародного порядку Стенлі Хоффмана проаналізовано асиметрії глобального розвитку в горизонтальному, вертикальному, функціональному та ідеологічному вимірах.

Ключові слова

Асиметрії глобального розвитку, класична геополітика, геоекономіка, цивілізаційна геополітика, геополітичні імперативи, просторова експансія, географічний детермінізм, геополітичний дуалізм, геополітичний код, геополітичні вектори, геополітична стратегія, концепти-антитези, геополітичний

© Наталія Кравчук, 2011.

Кравчук Наталія, канд. екон. наук, доцент, Тернопільський національний економічний університет, Україна.

прагматизм, геополітичний ідеалізм, горизонтальний, вертикальний, функціональний та ідеологічний виміри асиметрій глобального розвитку.

Класифікація за JEL: O10.

*Карту світу, окрім географії,
упродовж більшого відрізка людської
історії визначали війни і політика.
Гжегож Колодко [18, с. 64]*

*Глобалізація означає на практиці
початок просторової реорганізації
світу при збереженні його політико-
територіального поділу.
Микола Косолапов [19, с. 11-12]*

1. Асиметрії глобального розвитку: відхід від традиційних теоретичних канонів індустріального суспільства

У публікаціях на тему асиметрій глобального розвитку найчастіше можна прочитати про «усталену відсутність структурної рівноваги глобальної економічної системи» і «непропорційність розвитку підсистем та елементів світового господарства» [2, с. 31], що проявляються в «...кількісному розбалансуванні у світовому масштабі основних економічних пропорцій» і «...в невідповідності між матеріально-речовим складом суспільного продукту та вартісною формою його вираження» [27, с. 38–39], про стихійні сили некерованого глобального ринку [12; 20; 26], про нескінченну кількість фінансових дисбалансів, що накопичувалися не один десяток років у світовій економіці [3–4; 11; 16; 21; 32–34; 36–37]. Усе це зрозуміло і загалом виправдано, проте з певним важливим доповненням. Усі ці визначення вписуються у традиційну схему наукових канонів індустріального суспільства, згідно з якими система політичних, соціальних, психологічних, моральних та етичних відносин детермінується економічним (матеріальним). Нині все очевиднішою стає неадекватність такої взаємозалежності. У постіндустріальному суспільстві відбувається глибока інтеграція матеріального і духовного, органічне поєднання їх у

якісно нову, порівняно з епохою індустріалізму, структурну цілісність. У контексті цих фундаментальних трансформацій необхідно переглянути природу і глибинні причини асиметрій глобального розвитку – вони можуть набувати як *матеріальних* (порушення кількісних і вартісних пропорцій), так і *нематеріальних (суб'єктивно-ціннісних)* (неоднорідність соціокультурного середовища) форм і у своїй сукупності зумовлюють поглиблення геополітичних і міжцивілізаційних асиметрій.

Виносячи на розгляд читача цей зріз авторського бачення логіки наукового пошуку причинно-наслідкових взаємозв'язків у тандемі «геополітичні імперативи і асиметрії глобального розвитку», ми не ставимо перед собою завдання обґрунтовувати цілісну систему теоретико-методологічних підходів до розкриття сутності геополітики як наукової дисципліни чи, скажімо, науки в широкому розумінні. Тут не йдеться і про прикладну геополітику як державну доктрину. У центрі даного дослідження – ідеї, концепції, теорії, моделі, які формують фундаментальні політико-філософські основи глибинної сутності геополітики та геополітичних імперативів, на основі яких формується «геополітичний рельєф» глобального простору.

2. Витоки світоглядної парадигми геополітики

Важливі аспекти дослідження глобального розвитку закладені саме в геополітиці, яка в поєднанні із загальнометодологічними підходами (світ-системним (Самір Амін (р. н. 1931), Фернан Бордель (1902–1985), Еммануїл Валлерстайн (р. н. 1930), Йохан Галтунг (р. н. 1930) та ін.) і цивілізаційним (Микола Данилевський (1822–1885), Освальд Шпенглер (1880–1936), Арнольд Тойнбі (1889–1975), Карл Ясперс (1883–1969), Елвін Тоффлер (р. н. 1928), Самюель Хантінгтон (1927–2008), Олександр Неклесса (р. н. 1949) та ін.) є своєрідним континуумом формування тих компонент знань, які пов'язані з державністю і державним суверенітетом, геополітичним поділом сфер впливу і системою світоустрою, нормами міжнародного права і «світовим порядком» у глобальному просторі. Незважаючи на всі дискусійні теоретико-методологічні позиції, а подекуди і протиріччя, що мають місце у працях багатьох представників геополітичних шкіл (див. табл. 1) щодо визначення самої дефініції «геополітика», предмета вивчення цієї науки і вихідних методологічних принципів, які лежать в її основі, варто зазначити, що німецька класична геополітика (Фрідріх Ратцель (1844–1904), Рудольф Челлен (1864–1922), Карл Хаусхофер (1869–1946)) на ідейно-теоретичному рівні насправді нічим не відрізняється від геополітики англосаксонської (Адольф Мехен (1840–1914), Хелфорд Джон Маккіндер (1861–1947), Ніколас Спайкмен (1893–1943)) чи французької (Поль Відаль де ля Блаш (1845–1918) та

ін.). Вони загалом складаються в одну світоглядну парадигму, яка базується на домінантній у дану історичну епоху ідеології та викриває умовність демаркаційної лінії, що відокремлює експансіоністський характер стратегічної політики правлячих еліт від ірраціональних форм досягнення нею влади у світовому масштабі¹. І хоча «войовнича» геополітика скомпрометувала себе в очах світового співтовариства, її проблеми симптоматично залишаються об'єктивною даністю, від яких неможливо абстрагуватися. До традиційних інтенцій класичної геополітики, орієнтованих на боротьбу за існування на рівні держав та їх союзів, нині долучається пошук шляхів та засобів досягнення узгодженого розвитку світового співтовариства (геоекономіка та цивілізаційна геополітика). Такий контекст дає змогу говорити про *особливий статус геополітики* як про своєрідний *світогляд* і водночас *філософію, науку і мистецтво ведення політики «географічним розумом» з урахуванням об'єктивної необхідності корекції дисбалансу в інтересах і з точки зору психології правлячих еліт.*

Таблиця 1

Евентуально-інтелектуальна хронологія та ретроспективно-концептуальне зведення фундаментальних політико-філософських основ класичної геополітики (за науковими школами)

Провідні представники	Ідейно-теоретичні домінанти концептуальних підходів
Німецька школа	
Фрідріх Ратцель (1844–1904)	Головна ідейно-теоретична домінанта геополітичних поглядів – ставлення до держави як до «живого, просторового, укоріненого в ґрунті організму» – сформульована у праці під назвою « <i>Політична географія</i> » (1897). Просторову державницьку експансію вважав природним процесом (великі країни мають тенденцію до максимальної географічної експансії, що поступово переходить на планетарний рівень). Сформулював принципові тези (<i>Закони геополітичної експансії</i>), покладені в основу класичної геополітики; геополітичну <i>концепцію «світової держави»</i> .

¹ Усі ці концепції народжувалися напередодні Першої та Другої світових воєн, а тому вирізняються відверто експансіоністським характером; згадані геополітики основною метою своїх держав і гіпотетичних союзників вважали фатальну необхідність територіальних захоплень, оскільки «простір уже поділеного світу може бути відвойований однією державою в іншої лише зброєю». Саме тому тривалий час цю науку (особливо на пострадянському просторі) було віднесено до розряду «буржуазних» лженаук. Див. [23, с. 7–15].

Провідні представники	Ідейно-теоретичні домінанти концептуальних підходів
Рудольф Челлен (1864–1922)	Увів у науковий обіг поняття «геополітика», під якою розумів «науку про державу як географічний організм, втілений у просторі», у праці «Держава як форма життя» (1916); сформулював ідею «континентальної держави», згідно з якою Німеччина має стати континентальною державою планетарного масштабу.
Карл Хаусхофер (1869–1946)	Створив теорію «планетарного дуалізму» – боротьби «талассократії» (морських сил) і «теллурократії» (континентальних сил) і на цій основі розробив варіант євразійства – військово-геополітичну доктрину «Континентального блоку (союзу)», так званої осі: Берлін – Москва – Токіо як противагу англосаксонському світові: Британській імперії та США. Ідейна основа цієї теорії стала офіційною державною доктриною німецького фашизму в геополітичному протистоянні англосаксонському світові й у боротьбі за «життєвий простір». Основні праці: «Кордони в їх географічному і політичному значенні» (1927), «Континентальний блок: Центральна Європа – Євразія – Японія» (1941).
Французька школа	
Поль Відаль де ля Блаш (1845–1918)	Засновник геополітичної концепції, згідно з якою політична історія має два аспекти – географічний (принципи зовнішньої політики держави залежать від її географічних умов – так званий «географічний детермінізм») і історичний (провідну роль в активізації простору відіграє людина, яка є «не фрагментом декорації в історичному театрі, а головним актором вистави»). Основні теоретичні роботи вченого узагальнено у книзі «Принципи географії людини» (1922) під ред. Е. Мартонна.
Англосаксонська школа	
Адольф Мехен (1840–1914)	Засновник геополітичної концепції сучасного атлантизму і доктрини «морської сили». Згідно з цією доктриною, сучасний атлантизм є особливим типом цивілізації – найкращим і найефективнішим («морська могутність» базується на «свободі морської торгівлі», а головну небезпеку для «морської цивілізації» США становлять континентальні держави Євразії – Росія, Китай). Головним інструментом політики є торгівля, яка покликана створити планетарну торгівельну цивілізацію. Саме через завоювання зовнішніх ринків держава забезпечує свою могутність і свій економічний вплив у світі. Основні праці: «Морські сили в історії 1660–1783» (1890), «Інтерес Америки в морській силі, теперішнє і майбутнє» (1890–1897).

Провідні представники	Ідейно-теоретичні домінанти концептуальних підходів
Хелфорд Дж. Маккіндер (1861–1947)	Увів поняття «хартленд» (англ. Heartland – «серцевинна земля») у 1904 р. у праці « <i>Географічна вісь історії</i> », де стверджував, що нею є центральна частина Євразійського континенту (територіально і географічно це Росія, що займає центральне стратегічне положення у світі), навколо неї розташована внутрішня дуга (Європа – Аравія – Індокитай) і периферійна дуга (Америка – Африка – Океанія) Максима Маккіндера: « <i>Хто править Східною Європою, той володіє Серцевиною; хто править Серцевиною, той володіє Світовим островом, а хто править Світовим островом, той володіє Світом</i> », сформульована у праці « <i>Демократичні ідеали і реальність</i> » (1919).
Ніколас Спайкмен (1893–1943)	Розглядав геополітику як найважливіший інструмент конкретної міжнародної політики, ефективної стратегії. Увів у науковий обіг поняття «Середній океан» (Атлантичний), обидва береги якого – американський і європейський – є арсеналом найбільш розвиненої в технологічному й економічному відношенні західної цивілізації. Нервовим центром і механізмом атлантичного співробітництва є США з їхнім військово-промисловим і торговельним комплексом. Європа є розумовим придатком США. Її держави не мають такої геополітичної могутності, тому їхній суверенітет повинен послаблюватися, а політична влада має перейти до особливої інстанції, яка об'єднає представників усіх атлантичних просторів і підкорятиметься головуванню США (тобто вже на початку 40-х рр. XX ст. Спайкмен передбачав найважливіші політичні процеси і їхні наслідки – створення НАТО і послаблення суверенітету європейських держав). У науковій праці « <i>Американська стратегія у світовій політиці</i> » (1942) визначив десять критеріїв геополітичної могутності держав.

* У таблиці наведено один із можливих варіантів формування фундаментальних (вихідних) політико-філософських основ геополітики за науковими школами і найбільш відомими персоналіями у цій сфері. Узагальнено автором за: [14, с. 3–4; 23, с. 7–15].

У світоглядному розумінні геополітика відображає світогляд правлячих еліт, їх самовизначення щодо ідеологічних імперативів у системі міжнародних відносин. За влучним порівнянням Олександра Дугіна, «...географія і простір виступають у геополітиці в тій самій функції, що й гроші і виробничі

відносини в марксизмі і лібералізмі... до них – на думку Дугіна – зводяться всі основоположні аспекти людського існування, вони є базовим методом інтерпретації минулого, виступають як ключові фактори людського буття, організовуючи навколо себе інші сторони існування. Як і у випадку ідеологій – продовжує Дугін – геополітика побудована на...редукціонізмі, зведенні різноманітних проявів життя до декількох параметрів (*імперативів – виділено Н. К.*), але, незважаючи на відому погрішність, завжди притаманну таким теоріям, вона вражаюче доводить свою гармонійність у питанні пояснення минулого і найбільшу ефективність в організації сьогодення і проектуванні майбутнього» [14, с. 3–4]. Відтак, *геополітика – це філософія* в розумінні структур, механізмів, інструментів, за допомогою яких різні правлячі еліти намагаються розділити «зони впливу», «зони безпеки», «зони національних інтересів» тощо й у такий спосіб досягнути влади.

У класичному розумінні *геополітика як наука* – державна доктрина (вчення, система теоретично обґрунтованих поглядів на суттєво важливі ідеологічні, ціннісні, державницькі, суспільно-політичні, соціально-економічні та інші максими), яка ґрунтується на врахуванні конкретно-історичних форм впливу територіально-просторових умов країни на формування її статусу та політики в локальних, регіональних, континентальних та глобальних аспектах. Іншими словами, геополітика – наука про владу і для влади (для правлячих еліт).

Мистецтво геополітики відрізняється від науки тим, що мистецтво – це вдале, творче, ефективне поєднання міжнародної політики з реалізацією міжнародних і національних стратегій у глобальному просторі з урахуванням стратегічного мислення й усвідомленням глобальних суспільно-історичних та цивілізаційних закономірностей його розвитку.

Геополітика на евристичному рівні сприймається зазвичай як абстракція. Проте після знайомства з науковою літературою з цієї проблематики переконуєшся в тому, що вона (геополітика) «...надто відверто демонструє основоположні механізми (*імперативи – виділено Н. К.*) міжнародної політики, які різні режими найчастіше намагаються приховати за туманною риторикою чи абстрактними ідеологічними схемами... геополітика викриває історичну демагогію зовнішньополітичного дискурсу, показуючи реальні глибинні важелі, що впливають на міжнародні, міждержавні відносини» [14, с. 1–2].

3. Геополітичні імперативи

В економічних дослідженнях такі споконвічні постулати геополітики, як *географічний детермінізм, геополітичний дуалізм, конкуренція стратегій, цивілізаційна диференціація* і т. д., що виступають свого роду *геополітичними імперативами асиметричності глобального розвитку* (табл. 2), дуже часто ігноруються або ж відкидаються взагалі.

Таблиця 2

Матриця геополітичних імперативів асиметрій глобального розвитку *

Геополітичні імперативи та інтерпретація ключових домінант		
<i>Традиційна (класична) геополітика (кінець XIX – перша половина XX ст.)</i>	<i>Нова (економічна) геополітика (геоекономіка) (з другої половини XX ст.)</i>	<i>Новітня цивілізаційна геополітика (кінець XX – початок XXI ст.)</i>
Геополітика – наука про закономірності розподілу і перерозподілу сфер впливу (центрів сили) різних держав і міждержавних об'єднань у багатовимірному геопросторі		
Максими		
Простір уже поділеного світу може бути відвойований однією державою в іншій тільки зброєю.	Досягнути зовнішньополітичних цілей, світової чи регіональної «могутності» можна виключно економічним шляхом.	Ми визначаємо світ залежно від того чи іншого типу сполучення простору. Простір іншої природи дає інший світ.
1. Просторова експансія (ідейна основа геополітики, що полягає у прагненні до поширення контролю над простором)		
Репрезентує міжнародні відносини як розширення «життєвого простору» через силові стосунки.	Репрезентує міжнародні відносини як розширення «зони впливу», «зони національних інтересів», «зони безпеки» через економічну могутність; обґрунтовує досягнення світового панування шляхом геоекономічних війн.	Репрезентує міжнародні відносини як консолідуючий проект майбутнього багатовимірного геопростору, що базується на узгоджених цінностях (різні цінності породжують протиріччя і конфлікт інтересів, міжцивілізаційні протистояння).

Геополітичні імперативи та інтерпретація ключових домінант		
<i>Традиційна (класична) геополітика (кінець XIX – перша половина XX ст.)</i>	<i>Нова (економічна) геополітика (геоекономіка) (з другої половини XX ст.)</i>	<i>Новітня цивілізаційна геополітика (кінець XX – початок XXI ст.)</i>
2. Географічний детермінізм <i>(принципи зовнішньої політики держави залежать від її географічних умов)</i>		
Спрощене уявлення залежності розвитку держав від природно-географічних умов (« <i>географічний фаталізм</i> »).	Поєднує географічні чинники (особливості клімату і ландшафту, наявність водних і сухопутних шляхів, корисних копалин і т.д.) з гео економічними домінантами (економічною могутністю) (« <i>економічний детермінізм</i> »).	Поєднує географічні чинники з ін. геополітичними домінантами (« <i>геополітичний плюралізм Бжезинського</i> ») і розкриває зв'язок політичних процесів із суспільними константами (економіка, культура, духовність тощо), що склалися внаслідок багатого етносу на конкретній території.
3. Геополітичний дуалізм <i>(зовнішня політика держави базується на фундаментальному дуалізмі, що відображається в географічному устрої планети і в історичній типологізації цивілізацій)</i>		
В основі політики просторової експансії лежать: теорія «планетарного дуалізму» – боротьби «морських» і «континентальних» сил (К. Хаусхофер); доктрина «морської сили» (А. Мехен).	В основі геоекономічної експансії лежить теорія нерівномірності глобального економічного розвитку, що вкладається в концепти-антитези – « <i>Північ – Південь</i> » « <i>Центр – Периферія</i> », які описують полюси військово-політичної та економічної могутності.	В основі формування геополітичних відносин лежить теорія міжцивілізаційних відносин, вибір між протистоянням, конфліктами і загрозою зіткнення цивілізацій, з одного боку, і їх діалогом і партнерством у вирішенні глобальних проблем XXI ст. – з іншого.
4. Теорії і концепції геополітики <i>(формують теоретико-концептуальні основи трансформації світового порядку (геополітичної структури світу), визначають геополітичні коди та геополітичні вектори держав)</i>		
1. Концепція « <i>географічна вісь історії</i> » (Х. Дж. Маккіндер); 2. Концепція « <i>світової держави</i> »	1. Теорія « <i>зон життєвих інтересів</i> »; 2. Теорія « <i>залежного розвитку</i> » (С. Амін); 3. Теорія « <i>світв-економік</i> » (Ф. Бродель);	1. Концепція « <i>багатомірного комунікаційного простору</i> »; 2. Концепція « <i>протистояння цивілізацій</i> » (С. Хантінгтон);

Геополітичні імперативи та інтерпретація ключових домінант		
Традиційна (класична) геополітика (кінець XIX – перша половина XX ст.)	Нова (економічна) геополітика (геоекономіка) (з другої половини XX ст.)	Новітня цивілізаційна геополітика (кінець XX – початок XXI ст.)
	4. «Світ-системна» теорія (Е. Валлерстайн)	3. Концепція «мондіалізму» в теорії конвергенції (Зб. Бжезинський, Ж. Атталі); 4. Концепція «циклів світової гегемонії» (Е. Валлерстайн); 5. Концепція «циклів глобального лідерства» (Дж. Модельські, В. Томпсон); 6. Футурологічна концепція (К. Санторо).
5. Геополітичний код (багатовекторна система політичних відносин держави із зовнішнім світом, що історично складається на основі балансу національних інтересів і забезпечує державі певний статус на глобальному, регіональному і локальному рівнях)		
Багатовекторна система політичних відносин держави із зовнішнім світом, що історично складається на основі політики просторової експансії та геополітичної могутності держави.	Багатовекторна система економічних відносин держави із зовнішнім світом (у т.ч. міжнародний і міжкорпоративний поділ праці), що складається на основі балансу національних економічних інтересів і забезпечує конкурентні позиції держави на глобальному, регіональному і локальному рівнях.	Цивілізаційна геополітика, долаючи географічний і економічний детермінізм класичної геополітики та геоекономіки, розширює набір базових факторів, що визначають поведінку геополітичних акторів у глобальному просторі (йдеться про культурні цінності, звичаї та традиції, формальні і неформальні правила (інститути)).
6. Геополітичні вектори (геостратегічні напрями зовнішньої політики держави на глобальному, регіональному і локальному рівнях, що базуються на її геополітичному кодові)		
Геополітичні вектори розглядаються як вектори силового (військово-	Геоекономічні вектори розглядаються як основні напрями в політиці розподілу і перерозподі-	Геополітичні вектори розглядаються в контексті консолідуючого проекту майбутнього багатовимір-

Геополітичні імперативи та інтерпретація ключових домінант		
<i>Традиційна (класична) геополітика (кінець XIX – перша половина XX ст.)</i>	<i>Нова (економічна) геополітика (геоекономіка) (з другої половини XX ст.)</i>	<i>Новітня цивілізаційна геополітика (кінець XX – початок XXI ст.)</i>
політичного) впливу держави чи блоку держав на навколишній світ	лу ресурсів і світового доходу (геоекономічної ренти)	ного геопростору, в якому політична культура в поєднанні із соціогуманітарними цінностями дозволить подолати трансформаційний хаос у глобальному соціумі й окреслити стратегічні вектори геодивілізаційного розвитку
7. Геополітична стратегія <i>(обґрунтований геополітикою напрям діяльності держави на міжнародній арені, що базується на егоїстичних і прагматичних інтересах держави)</i>		
<i>Геополітична стратегія розглядається як розширення сфери впливу держави чи блоку в результаті геополітичної експансії</i>	<i>Геоекономічна стратегія розглядається як мистецтво досягнення економічних цілей і реалізації економічних інтересів на світовому ринку, попередження потенційних конфліктів</i>	<i>Геостратегія розглядається як мистецтво стратегічного управління геополітичними процесами (З. Бжезинський, 1999 р.)</i>

* Узагальнено і побудовано автором.

У контексті представлених у таблиці 2 теоретико-методологічних узагальнень варто привернути увагу до ключової дефініції «імператив». Етимологічно *імператив* (у перекладі з лат. *imperativus*) означає *наказовий, владний*. Натомість філософське значення цієї дефініції означає *загальний обов'язковий закон, безумовний принцип поведінки*. Власне, з огляду на філософську інтерпретацію, під геополітичними імперативами будемо розуміти основні закони та принципи, на яких розбудовується фундаментальна і прикладна геополітика. Система геополітичних імперативів, структурними елементами якої є просторова експансія, географічний детермінізм, геополітичний дуалізм, геополітичні коди, геополітичні вектори і геополітичні стратегії, у своїх вимірах підпорядковується логіці історизму та прагматизму. Ідеться про історичну і ціннісну обмеженість її конструктивного потенціалу. Так, якщо геополітичні імперативи *традиційної (класичної) геополітики (кінець XIX ст. –*

перша половина XX ст.) вибудовувалися на засадах войовничої геополітики через застосування силових методів, то в *новій (економічній) геополітиці (геоекономіці) (з другої половини XX ст.)* принципи поведінки суб'єктів міжнародних відносин у геополітичному просторі переважно детермінувала економічна могутність держави; *новітня цивілізаційна геополітика (кінець XX – початок XXI ст.)* у своєму конструктивному потенціалі виходить із консолідуючого проекту майбутнього багатовимірного геопростору, в якому політична культура в поєднанні із соціогуманітарними цінностями дозволить подолати трансформаційний хаос у глобальному соціумі й окреслити стратегічні вектори глобального розвитку. Разом з тим, підпорядковуючись логіці фундаменталізму у своїх вихідних сутнісних концептах, геополітичні імперативи дають ключ до об'єктивного переосмислення закономірностей розподілу і перерозподілу сфер впливу (центрів сили) в багатовимірному геопросторі, досягнення балансу інтересів у багатовекторній системі геополітичних відносин, усвідомлення того, як насправді формується «геополітичний рельєф» глобального простору. Навряд чи існують переконливі аргументи, які змогли б заперечити такі висновки.

4. Геополітичний прагматизм і теоретико-методологічні конструкції сучасної новітньої цивілізаційної геополітики

Навіть поверхневе знайомство з геополітичними імперативами на рівні теоретико-методологічних узагальнень переконує в тому, що впродовж другої половини XX століття відбулися знакові події, які суттєво змінили не лише геополітичний прагматизм, а й ідеологічні основи сучасної новітньої цивілізаційної геополітики. Можна послатися в цьому зв'язку на коментар Владислава Іноземцева: «Масштаби геополітичних змін, що відбулися у світі упродовж XX століття, не мають аналогів в історії» [15, с. 498]. Політичний світ XX століття (якщо звернутися до його ретроспективи) систематично рухався в напрямку зниження економічної і політичної гетерогенності та асиметричності (зниження рівня хаотичності чи турбулентності). Якщо на початку століття у світі налічувалося близько восьми великих держав, то в кінці століття крах комуністичного блоку поставив крапку у військовому геополітичному протистоянні, а в глобальному просторі фактично залишилася лише одна наддержава – США. У результаті соціально-політична конструкція набула геоекономічної і геополітичної цілісності та довершеності. Економічне, політичне і суспільне життя всього геопростору стало взаємозалежним. «На початку 90-х років XX століття, – резюмує В. Іноземцев, – здавалося, що світ

стоїть на порозі епохи процвітання, аналогів якої ще не знала історія». Однак уже на початку XXI століття глобальний геополітично однополярний світ опинився на межі чергової деструкції та формування нового світового порядку, а глобально-центрична економіка – на порозі реінституціоналізації (розробки нових, раціональних у світовому масштабі принципів функціонування) і становлення нового прагматичного економічного порядку.

В умовах глобальної турбулентності людство непокоїть щонайменше два питання: чим можна пояснити причини настільки потужних «геополітичних тектонічних» змін? І як зміниться розміщення сил на «світовій шахівниці» у прийдешньому тисячолітті?

Про формування нового світового порядку говорять усі: від політичних лідерів і до досвідчених інвесторів та аналітиків. Експерти у сфері геополітичних відносин намагаються екстраполювати, наскільки далеко зайдуть держави-лідери і правлячі еліти в неперекорному прагненні до перерозподілу «сфер впливу» і «зон інтересів» в уже поділеному світі. Натомість вчені наголошують, що саме зараз, за умов надзвичайно високого динамізму в розвитку міжнародних відносин та перереструктуризації усієї системи світового порядку, виникає об'єктивна необхідність переосмислення традиційних і розробки нових підходів щодо світоглядного розуміння геополітики та геополітичних імперативів у системі міжнародних відносин.

Парадокс, але глобальний світ уже змінився. Майбутнє дзеркально відображається у процесах, які відбуваються в сучасному екзистенціальному вимірі (тут і зараз). Зрозуміло лише одне: ми маємо справу з унікальним випадком реорганізації світового порядку. І ця унікальність полягає вже в тому, що, випробувавши впродовж XX століття всі три концепції світового порядку (спочатку багатополярний світоустрій і військово протистояння, згодом ідеологічно несумісність і крах біполярної системи і, насамкінець, неадекватність однополярного світу сучасним цивілізаційним трансформаціям), людство знову потрапило в зону турбулентності.

Яка альтернатива цьому? Природний вихід із цієї ситуації (адекватний турбулентній логіці геопросторових трансформацій) лише один – диверсифікація геопростору, що так чи інакше призведе до трансформації однополярного світоустрою у багатополярний. Однак якщо повернутися до логіки етапів геополітичних трансформацій у контексті глобального розвитку, то очевидно, що в їх динаміку мають бути внесені принципові уточнення. Ідеться про розуміння того, що у процесі своєї еволюції, переходячи від одного етапу до іншого, геополітичний світоустрій змінює не лише свої зовнішні характеристики, а й глибинну суть, відповідно змінюється сутнісне розуміння геополітики, специфічних рис набуває вихідна (базова) «матриця геополітичних імперативів».

Методологічне осмислення означених та інших складових цієї проблеми дасть змогу зробити і наступний крок – фундаментальніше не лише пода-

ти новітні акценти і новітні підходи у трансформації геополітичних відносин, а й глибше розкрити багатоаспектність і специфічність асиметрій глобального розвитку з урахуванням ідейних основ, вихідних принципів і законів, теорій і концепцій, на яких базується сучасна геополітика. Тепер спробуємо розвинути ці позиції.

Насамперед, методологічній конструкції «*геополітика у глобальному просторі*» протиставляється системна взаємозалежність – «*простір у геополітиці*». У чому полягає важливість наведених теоретико-методологічних узагальнень? У цих конструкціях проглядає логіка цивілізаційних трансформацій і перехід від класичної та нової економічної геополітики до новітньої цивілізаційної геополітики. Ідеться про розмежування двох методологічних конструкцій: з одного боку, геополітики як науки про вплив територіально-просторових умов (класична геополітика) та економічної могутності держави (нова економічна геополітика) на розподіл і перерозподіл сфер впливу держав і міждержавних об'єднань у глобальному просторі; а з іншого боку – геополітики як науки про закономірності загальноцивілізаційного розвитку в контексті багатовимірного (геополітичного, геоекономічного, соціокультурного та ін.) простору. Цим самим цивілізаційна геополітика намагається подолати географічний і економічний детермінізм класичної геополітики та геоекономіки, розширюючи набір базових факторів, що визначають поведінку геополітичних акторів у глобальному просторі (ідеться про культурні цінності, звичаї і традиції, формальні і неформальні правила (інститути) тощо).

Слід подолати ще одну методологічну обмеженість. У класичній і новій геополітиці основна увага зосереджується на *геополітиці держави*, що розглядається як ключовий суб'єкт геополітичних відносин. Така методологічна конструкція геополітики фактично була закладена ще в 1648 році Вестфальським миром, що підвів ризик під Тридцятилітньою війною, у якій брала участь переважна більшість європейських держав. Вестфальський мир сприяв становленню державності, консолідації європейських націй, формуванню національних держав у традиційному розумінні. Він став, по суті, предтечею сучасного міжнародного права, визначивши на договірних умовах європейську архітектуру як систему міжнародних відносин і легітимізував тим самим правосуб'єктність держав – її учасників. Практично з тих часів вибудовуються за відомим класичним зразком і двохсторонні, і коаліційні відносини між країнами. Майже три з половиною століття людство жило за законами Вестфальського миру, проходячи різні стадії від євроцентризму з його багатополісним устроєм до біполярної системи світового порядку. У будь-якому випадку, його характерною рисою була наявність не одного, а як мінімум двох центрів сили.

Натомість у новітній цивілізаційній геополітиці (становлення якої в часі практично збігається з періодом глобалізації) методологічній конструкції «*геополітика держави*» протиставляється системна взаємозалежність – «*держави в геополітичному просторі*». Ідеться про те, що вперше за п'ятсот років, втрачаючи свій суверенітет (як внутрішній, так і зовнішній), «держави почала

розвиватися за низхідною траєкторією», – доходить висновку відомий американський соціолог, один із засновників світ-системного підходу Імануїл Валлерстайн; вона перестає бути «основним центром прийняття рішень» [9, с. 262, 102], – резюмує він. На цьому наголошує і відомий американський політолог Збігнєв Бжезінський (р. н. 1928). На його переконання, глобалізація «стимулює суперечливі процеси, що призводять до ерозії традиційних державних суверенітетів» і «втрати національного контролю над основними економічними та соціальними цінностями» [8, с. 7]. Не менш авторитетною в цьому питанні є позиція одного із провідних фахівців у сфері політичної психології російського вченого Миколи Олексійовича Косолапова (р.н. 1942). У фундаментальному дослідженні «Глобалізація: територіально-просторовий аспект» М. Косолапов переконливо доводить, що в умовах глобалізації «простір як соціальна практика все більше відривається від території», а сама «глобалізація означає на практиці початок просторової реорганізації світу при збереженні його політико-територіального поділу» [19, с. 11–12]. За таких умов «потенціал старої системи вичерпано», – пише американський учений-соціолог Амітай Етціоні (р. н. 1929). Стара система (ідеться про національні держави разом із міжурядовими інституціями) «не спроможна впоратися зі зростаючим валом транснаціональних проблем» [31, с. 193–206], – переконаний учений.

На початку нового тисячоліття «...ми стаємо свідками кризи вестфальського устрою» і спостерігаємо «суперечливі процеси, пов'язані із системною перебудовою сформованої ще в XVII ст. за принципами Вестфальського мирного договору архітектури міжнародних відносин, основою якої завжди була суверенність національних держав» [10, с. 471]. Якою буде поствестфальська архітектура міжнародних відносин? Очевидно, що це питання залишиться відкритим ще тривалий час. Хоча, треба сказати, що можливі контури поствестфальського світоустрою окреслюються вже сьогодні.

У новій системній взаємозалежності – «*держава в геополітичному просторі*» – насамперед змінюється статус внутрішнього суверенітету. «Внутрішній суверенітет уже не вписується в рамки старої системи і стає транснаціональним» [30, с. 11], – пише з цього приводу Юрій Шишков. Ідею такої транснаціональної держави ще наприкінці 1990-х років висловив відомий німецький соціолог і політичний філософ, професор Мюнхенського університету і Лондонської школи економіки Ульріх Бек (р. н. 1944). На його думку, в умовах глобалізації внутрішня політика держави поступово трансформується в транснаціональну, а національні держави – у транснаціональні структури. «Транснаціональні держави, – пише він, – стають, по-перше, не національними державами, а отже, таким чином не територіальними державами (в усякому випадку, у вузькому розумінні)... По-друге, модель «транснаціональної держави» хоч і заперечує національну державу, але утверджує державу (як поняття). Розуміння держави звільняється від територіальних тенет... Транснаціональні держави, по-третє, стають локальними державами, які ... позиціонують себе як провінцію світового суспільства і з урахуванням цього знаходять собі місце на світовому ринку та в багатополісній світовій політиці» [6, с. 191–192]. В умо-

вах глобалізації «національні держави і їх суверенітет уплітаються в павутину транснаціональних акторів і підпорядковуються їх владним можливостям, їх орієнтації та ідентичності» [6, с. 26]. Саме такі модифікації, за У. Беком, відповідають логіці новітніх суспільних, зокрема геополітичних, трансформацій, і саме так модифікується статус держави в геополітичному просторі. Схоже на те, що поствестфальський світоустрій дедалі більше набуває мережевого характеру, у якому «уряди стають вузловими пунктами глобальної управлінської системи, що об'єднує, окрім держав, міжнародні, міжурядові та суспільні організації, транснаціональні корпорації, глобальні ділові еліти (на зразок Давоського форуму) і т. д.» [30, с. 13].

І нарешті, ще одне принципове методологічне уточнення. У геополітиці *асиметричність глобального розвитку об'єктивно зумовлена світом антиподів* (ідеться про людей, етноси і цивілізації з різними соціокультурними традиціями, інтересами тощо); у теоретичних концепціях *асиметричність аргументується концептами-антитезами* (наприклад, «Море – Континент», «Захід – Схід» (класична геополітика), «Північ – Південь», «Центр – Периферія» (нова економічна геополітика); суспільство може бути *закритим і відкритим, традиційним і громадянським, індустріальним і постіндустріальним, демократичним і тоталітарним*; економіка поділяється на *ринкову і централизовану*, а культура – на *національну і космополітичну* тощо). Концепти-антитези становлять фундаментальну основу *геополітичного прагматизму* і в геополітиці розглядаються, з одного боку, як рушійна сила глобального розвитку, а з іншого боку – внутрішньо притаманна їм асиметричність є безпосередньою причиною порушення рівноваги, загострення конфліктів і виникнення глобальних дисбалансів. Спроби вирішення проблеми асиметричності та конфлікту інтересів у геополітиці реалізуються в *геополітичному ідеалізмі* на рівні філософсько-метафізичних ідей становлення світового порядку, що базується на загальнолюдських цінностях та нормах міжнародного права. Потрібно враховувати те, що в сучасних умовах методологія дослідження асиметрій глобального розвитку однаково опирається як на геополітичний прагматизм і об'єктивний матеріальний детермінізм, так і на геополітичний ідеалізм і суб'єктивно-ціннісні принципи, що передбачають вирішальну роль ідей, ідеалів та свідомих поставлених цілей у формуванні світового порядку.

Для підтвердження такої методологічної конвергенції ідеалізму і прагматизму в пізнанні геополітичних відносин варто нагадати, що, наприклад, міждержавні відносини і політика просторової експансії виникли раніше, ніж напрацьовано теорію і концепції «світового порядку». Тут розвиток подій випередив генерацію ідей. Так, відомо, що першим державним діячем, який висунув ліберальну програму світового порядку, був президент США Вільсон (1856–1924). Він пропонував світовий контроль за допомогою колективної діяльності всіх країн. На основі цієї ідеології після Першої світової війни було створено Лігу Націй. Але Версальський світовий порядок і новий міжнародний інститут проіснували недовго. Друга світова війна спростувала впевне-

ність і віру в домінування «дружніх» стосунків у міждержавних відносинах над експансіоністською силовою політикою. Подальші метаморфози в реалізації експансіоністських національних інтересів, політичних і економічних цілей держав, а згодом й інших суб'єктів міжнародних відносин, здійснювалися вже під впливом еволюції суспільних ідей, які взагалі перебувають поза межами виключно державних інтересів і міждержавних політичних відносин. Такий комформізм мислення лише збагатив академічну геополітику, посилив її теоретичний та інтелектуальний потенціал.

Яскравим представником ідеалізму виявився засновник французької школи класичної геополітики Відаль де ля Блаш, у геополітичній концепції якого людина відіграє провідну роль в активізації простору і є «не фрагментом декорації в історичному театрі, а головним актором спектаклю» [Цит. за: 23, с. 9]. Суб'єктивно-ідеалістичні метафізичні принципи так чи інакше підкреслюють самоцінність та суверенітет людської особистості, пояснюючи мотиви її раціональної чи ірраціональної поведінки. Урахування психологічних та морально-етичних моментів у геополітиці розширює діапазон причинності в поведінці індивідумів, суспільних груп, державних органів, сприяє глибшому усвідомленню багатовимірності асиметрій глобального розвитку. На боці ідеалізму виявилися ті переваги, які мав на увазі вчений-міжнародник з Гарвардського університету Стенлі Хоффман, попереджаючи: «Економічне життя відбувається на глобальному рівні, але люди продовжують ідентифікувати себе з певною нацією... Світ... усе ще не знайомий з колективною свідомістю і колективною солідарністю. Те, до чого прагнуть окремі держави, світовий ринок не здатний реалізувати самостійно» [29]. У цьому й полягають фундаментальна асиметричність і кардинальні протиріччя сучасного глобального розвитку – економічні процеси переважно мають глобальний характер, а політичне мислення традиційно замикається національними кордонами.

5. Геополітичні виміри асиметрій глобального розвитку

Характерний філософський дуалізм ідеалізму і прагматизму в сучасній геополітиці простежується у процесі вивчення геополітичних реалій у трьох фазах: якими вони є (власне геополітичний реалізм), можуть бути (геополітичний прагматизм), повинні стати (геополітичний ідеалізм) шляхом екстраполяції на них методологічної конструкції основних вимірів-характеристик за Стенлі Хоффманом (ідеться про методологічну конструкцію створення і підтримання міжнародного порядку в *горизонтальному, вертикальному, функціональному та ідеологічному* вимірах) [Див. 23, с. 152–161].

Горизонтальні виміри асиметрій глобального розвитку репрезентують міжнародні відносини між їхніми головними учасниками – державами – суб'єк-

тами цих відносин, що лежать в одній площині та ієрархічно не структуровані. Такі відносини характеризуються як багатоаспектністю форм, так і полікритеріальністю аналізу та оцінки. Тому з метою вивчення геополітичних реалій у горизонтальному вимірі важливо визначитися з приводу таких ключових параметрів, які характеризують ці відносини як симетричні чи асиметричні: тип суб'єктів, їхня кількість і характер взаємозв'язків між ними², їх кількісні і якісні виміри.

У горизонтальному вимірі найбільш репрезентативним для теоретичного розуміння характеру міжнародних відносин може стати застосування методики теорії «інтеракціонізму», що акцентує увагу на взаємозв'язках держав у площині двосторонніх відносин (табл. 3).

На основі такого підходу характер співвідношення між двома суб'єктами визначається як білатеральна симетрія/асиметрія за набором певних *кількісних параметрів* (наприклад, економіко-географічних: площа території, кількість населення, що формує споживчий попит, обсяг природних ресурсів (географічний детермінізм); економічних параметрів: ВВП, ВНП на душу населення, обсяги експорту / імпорту, рівень інвестицій і заощаджень, рівень інноваційного розвитку тощо (економічний детермінізм)) і *якісних критеріїв* (політичний режим, форма державного устрою, тип економічних відносин, характер соціальних відносин у суспільстві тощо).

Якщо методологічний концепт горизонтального виміру екстраполювати на багатополісний світоустрій, то, імовірно, геопростір майбутнього має диверсифікуватися, утворивши мережеву структуру.

Вертикальний вимір асиметрій представлений відносинами між сильними і слабкими партнерами й методологічно аргументується в теоретичних концепціях геополітики концептами-антитезами – «Центр-Периферія», «Захід-Схід», «Північ-Південь». Триумф сили, що базується на законах просторової експансії, виступає в даному випадку гарантом ієрархічної організації міжнародних відносин і жорсткого регулювання взаємовідносин у рамках імперій, які є типовим прикладом домінування в міжнародній системі вертикального виміру міжнародного порядку. По суті, уся система геополітичних відносин (про що свідчить політична історія народів світу впродовж понад трьох з половиною століть) розбудовувалася на фундаменті просторової експансії та вертикальної ієрархічної підпорядкованості. Так виникали держави й імперії, міждержавні об'єднання. Цей процес на геополітичному рівні означав посилення фактора простору в історії розвитку людської цивілізації.

² У геополітиці міжнародні відносини визначаються кількістю суб'єктів та характером взаємозв'язків між ними. У цьому контексті в науковій літературі домінують дві теорії – «інтеракціонізм» (М. Каплан, К. Дойч, Д. Сінгер, Р. Роузкранс), представники якої розглядають держави як автономні елементи міжнародних відносин; «структуралізм» (Б. Браун, Й. Галтунг), що розглядає міжнародні відносини як певну структуру, елементами якої є держави, що мають різне функціональне призначення й посідають відповідне місце в цій структурі [24].

Таблиця 3

**Горизонтальні виміри симетричності/асиметричності
геополітичних відносин у площині міждержавних
двосторонніх відносин**

Типи міждержавних двосторонніх відносин	Назва країни	Географічні параметри (площа території)	Економічні параметри (економічний потенціал, ВВП країни)
I тип	Великобританія	=	=
	Італія	=	=
<i>Характер відносин</i>	<i>симетричні</i>	<i>С</i>	<i>С</i>
II тип	Росія	Тб	Пв
	Україна	Тм	Пн
<i>Характер відносин</i>	<i>асиметричні</i>	<i>А</i>	<i>А</i>
III тип	США	=	Пв
	Канада	=	Пн
<i>Характер відносин</i>	<i>симетрично-асиметричні</i>	<i>С</i>	<i>А</i>
IV тип	Японія	Тм	=
	Китай	Тб	=
<i>Характер відносин</i>	<i>асиметрично-симетричні</i>	<i>А</i>	<i>С</i>

Примітки:

* Узагальнено і побудовано автором на основі [24].

** Якщо за основні параметри визначення білатеральної симетричності/асиметричності міждержавних відносин узяти площу території та економічний потенціал двох держав, то матимемо чотири типи відносин:

I тип – симетричні відносини (дві країни відносно зіставні і за територією, і за економічним потенціалом); II тип – класичні асиметричні відносини (одна країна переважає іншу як за розмірами території, так і за економічним потенціалом); III тип – симетрично-асиметричні відносини (дві держави відносно зіставні за територією, але асиметричні за економічним потенціалом); IV тип – симетрично-асиметричні відносини (демонструє зворотну залежність до III типу: країни симетричні за своїм економічним потенціалом, але не зіставні за площею своєї території).

Умовні позначення:

= – умовне позначення відносної рівності за географічними й економічними параметрами;

Тб – держава з більшою територією; Тм – держава з меншою територією;

Пв – держава з вищим економічним потенціалом; Пн – держава з нижчим економічним потенціалом;

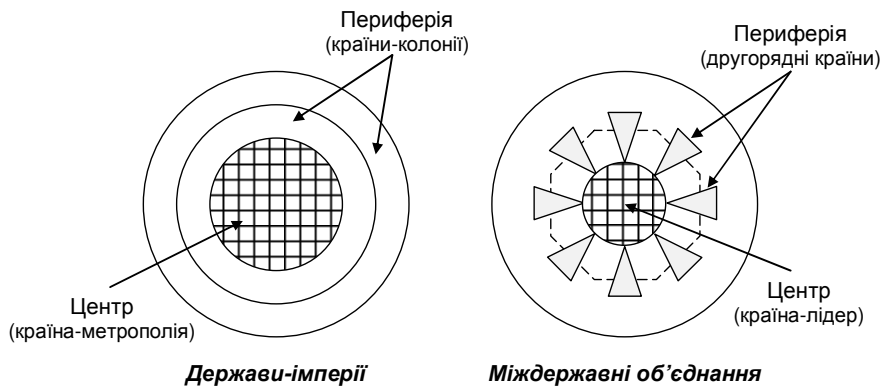
С – симетричні відносини; А – асиметричні відносини.

Із методологічної точки зору належність держав до різних рівнів ієрархії є лише однією із сутнісних ознак асиметричності їх відносин. Іншою сутнісною властивістю асиметричності є «неспіврозмірність у розміщенні» (йдеться про різну віддаленість від певного центру чи площини). Якщо цю властивість екстраполювати на міжнародні відносини, то можна визначити принаймні дві системи координат такого відліку [24].

Історично перша з них характерна для *внутрішньосистемних відносин у рамках імперій та міждержавних об'єднань*. У такій системі відносини між її суб'єктами є асиметричними, оскільки одним суб'єктом виступає сам Центр (у державах-імперіях це адміністративно-політична одиниця або «полюс» / «ядро» в геополітичному тлумаченні; у міждержавних об'єднаннях – країна-лідер), а іншим – його Периферія. Відповідно асиметричні відносини в системі «Центр-Периферія» віддзеркалюють співвідношення між цілим і його частиною (рис. 1).

Рисунок 1

Вертикальний вимір асиметрій у геополітичних конструкціях «держави-імперії» та міждержавного об'єднання

Такий характер відносин передбачає жорстку централізацію, субординацію і безумовну підпорядкованість інтересів суб'єкта (як частини замкнутої системи) інтересам Центру, який уособлює цілісність цієї системи; типовим проявом асиметричних внутрісистемних відносин є стан панування і підпорядкованості. З одного боку, ресурси суб'єкта як частини мають спрямовуватися, передусім, на реалізацію інтересів Центру, оскільки саме Центр покли-

каний акумулювати і репрезентувати інтереси як цілого, так і його частини. З іншого боку, такі відносини передбачають і зворотний зв'язок, що не виключає співробітництво та взаємодопомогу, адже країни-імперії змушені посилювати свою периферію, оскільки розглядають її як плацдарм для подальшої зовнішньої експансії. Така залежність породжує довготривалу, часом вікову залежність периферійних країн від країн, які уособлювали ядро імперії.

Друга система координат репрезентує *вертикальний вимір асиметрії у міжсистемних відносинах*. У даному випадку точкою відліку, відповідно до якої суб'єкти визначають асиметричність своїх позицій у відносинах між собою, може виступати певний рівень розвитку, досягнення в тій чи іншій галузі, володіння певними технологіями, сфера впливу чи домінування. Становище тієї чи іншої країни в цій ієрархії визначається на основі геополітичних «законів просторової експансії» і певного набору критеріїв та параметрів, що визначають геополітичну могутність країни (їдеться як про матеріальні чинники – військовий і економічний потенціал, забезпеченість природними та трудовими ресурсами, досягнення в галузі високих технологій, так і про духовні цінності (у т.ч. рівень розвитку науки і культури, рівень етнічної однорідності і соціальної стабільності тощо) (табл. 4).

Методологічну конструкцію асиметричних міжсистемних відносин описує теорія «структуралізму», що розглядає міжнародні відносини як чітко структуровану ієрархічну архітектуру (рис. 2), елементами якої є наддержава (найвищий рівень), великі держави (провідні держави світу, що утворюють другий рівень), середні держави (третій рівень) і малі держави (відповідно утворюють найнижчий рівень цієї архітектури). У такій пірамідальній структурі формується ціла система симетричних та асиметричних відносин (симетричні відносини встановлюються між країнами одного рівня, тоді як асиметричні – між державами, що займають різні рівні в ієрархії міжсистемних відносин). Пірамідальна структура організації геополітичних відносин є більш динамічною – місце країни в цій ієрархії може змінюватись.

Вертикальний вимір асиметрій глобального розвитку отримав ґрунтовну теоретичну основу в *теорії світових систем* Еммануїла Валлерстайна [9; 38] та сформульованій «Римським клубом» у *геополітичній концепції «Північ-Південь»*. Так, зокрема, Е. Валлерстайн запропонував теорію світових систем, що базується на трирівневій ієрархічній структурі: «*ядро – напівпериферія – периферія*». За Валлерстайном, найдинамічнішою ланкою в цій структурі є «напівпериферія» – в період структурної перебудови світової економіки і відповідної трансформації політичної карти зміни відбуваються саме за рахунок «напівпериферії». З неї одні країни переходять на верхній рівень (ядро), а інші, навпаки, деградує до стану периферії.

Таблиця 4

**Ретроспективно-концептуальне зведення законів
 просторової експансії в геополітиці***

<i>Традиційна (класична) геополітика (кінець XIX – перша половина XX ст.)</i>		<i>Нова економічна геополітика і новітня цивілізаційна геополітика</i>	
Фрідріх Ратцель (1844–1904)	Ніколас Спайкмен (1893–1943)	Геоэкономика	Збігнев Бжезинський (р. н.)
<i>Закони геополітичної експансії**</i>	<i>Критерії гео- політичної могутності держави***</i>	<i>Критерії гео- економічної могутності держави</i>	<i>Критерії домі- нуючої позиції у сферах сві- тової влади****</i>
1. Протяжність Держав збільшується в міру розвитку їх культури; 2. Просторове збільшення Держави супроводжується іншими проявами її розвитку: у сферах ідеології, виробництва, комерційної діяльності; 3. Держава розширюється, поглинаючи й абсорбуючи політичні одиниці меншої значимості; 4. Кордон – це «орган», розташований на периферії Держави (у «ратцелівському» розумінні організму); 5. Здійснюючи свою просторову експансію, Держава намагається охопити найважливіші для її розвитку регіони: узбережжя, басейни рік, долини і взагалі всі багаті території; 6. Первісний імпульс експансії надходить ззовні, оскільки Держава проковується на розширення державою (чи територією) з явно нижчим рівнем цивілізації; 7. Загальна тенденція до асиміляції чи абсорбації слабших націй підштовхує до динамічного збільшення територій, яке підживлює само себе.	1. Поверхня території; 2. Природа кордонів; 3. Кількість населення; 4. Наявність (відсутність) корисних копалин; 5. Економічний і технологічний розвиток; 6. Фінансова могутність; 7. Етнічна однорідність; 8. Рівень соціальної інтеграції; 9. Політична стабільність; 10. Національний дух.	1. Показники валового національного продукту; 2. Індекс людського розвитку; 3. Чисельність населення; 4. Купівельна спроможність населення; 5. Ємність внутрішнього споживчого ринку; 6. Рівень інноваційного розвитку; 7. Наявність інформаційних ресурсів.	1. Глобальні можливості для розгортання збройних сил; 2. Світове лідерство за економічною могутністю; 3. Абсолютне лідерство у провідних сферах науки і техніки; 4. Безпрецедентна привабливість за культурними цінностями.

* Узагальнено і побудовано автором.

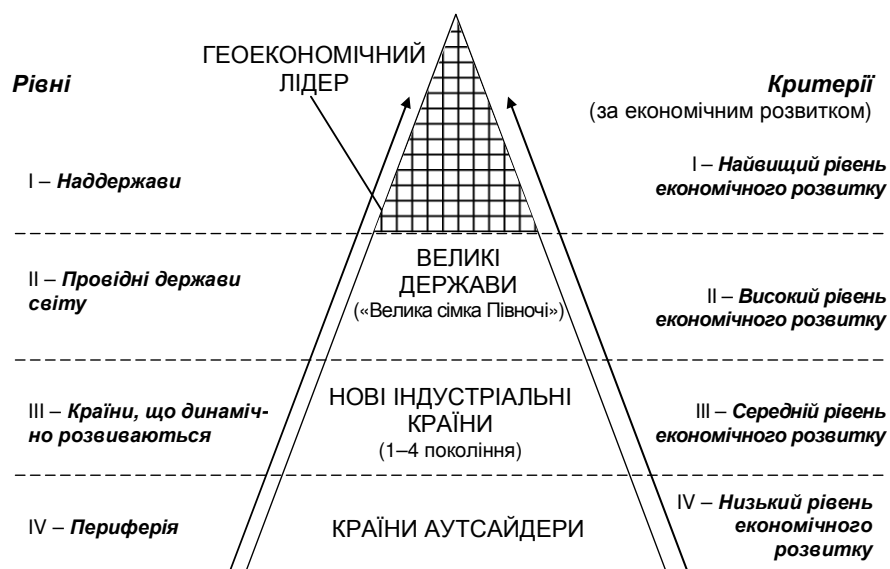
** Ратцель Ф. «Закони просторового росту держав» (1896).

*** Spykman N. America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power / Nicholas John Spykman. – New York, Harcourt, Brace and Company, 1942.

**** Бжезинський З. Велика шахматна доска / Збігнев Бжезинський. – М., 1999.

Рисунок 2

Пірамідальна структура організації геополітичних відносин на основі методологічної конструкції вертикального виміру

Натомість геополітичну концепцію «Північ-Південь» побудовано на асиметричності і протистоянні макрорегіонів багаті Півночі (утворюють країни «золотого мільярда» – США, Канада, Західна Європа та інші високорозвинуті країни – Японія, Ізраїль, Австралія, Нова Зеландія) і бідного Півдня (країни «голодного мільярда», розташовані переважно в тропіках і субтропіках – Центральна Африка, Індокіанська дуга). Якщо в північноатлантичній частині макрорегіону створено багатофункціональну інфраструктуру для високотехнологічного виробництва, включаючи інформаційно-комунікаційні технології, то гео економічний макрорегіон Південь характеризується процесами демодернізації та маргіналізації соціальних і економічних відносин.

Методологія *функціонального виміру* асиметрій глобального розвитку базується на тих геополітичних імперативах, які дають можливість позиціонувати суб'єктів міжнародних відносин у геопросторі, визначають поведінку країн-учасниць, економічні обміни між ними, моральні цінності й політичні амбіції лідерів. Ідеться про функціональний взаємозв'язок і взаємозумовленість між: *географічним детермінізмом* у широкому розумінні, *геополітичним кодом* (як багатовекторною системою політичних відносин держави із

зовнішнім світом, що історично складається на основі балансу національних інтересів і забезпечує державі певний статус на глобальному, регіональному і локальному рівнях), *геополітичними векторами* (тобто геостратегічними напрямками зовнішньої політики держави на глобальному, регіональному і локальному рівнях, що базуються на її геополітичному кодові), *геополітичними стратегіями*, які виступають способом реалізації прагматичних інтересів держави у глобальному просторі.

З погляду логіки сучасних глобальних трансформацій чи не найбільш суперечливою позицією відповідної методології є абсолютизація принципу географічного детермінізму, що у традиційному геополітичному розумінні обґрунтовує залежність розвитку суспільства та зовнішньої політики держави від її природно-географічних умов (ідеться про т.зв. «географічний фаталізм»). Справді, на ранніх етапах суспільного розвитку і практично до епохи промислової революції вплив природного середовища на людину, суспільство, державу був якщо не вирішальним, то принаймні доволі суттєвим. Промислова революція започаткувала нову фазу у взаємовідносинах між державною зовнішньою політикою і географічними рамками цієї політики. У результаті спрощення уявлення «географічного фаталізму» трансформувалися в «економічний детермінізм», що обґрунтовував успіхи в досягненні зовнішньополітичних цілей, світової та регіональної «могутності» економічними домінантами (міжнародна конкурентоспроможність товарів, галузей, національної економіки; рівень інноваційності і технологічного розвитку; достатність національного капіталу і рівень доступу до зовнішніх джерел фінансування тощо). На відміну від географічного, економічний детермінізм акцентує увагу на комунікаційних векторах руху капіталу, виробництва, товарів і послуг. Проте й географічні чинники відіграють тут не останню роль (наприклад, наявність водних і сухопутних шляхів, корисних копалин, паливно-енергетичних ресурсів тощо). І, незважаючи на те, що в період нової (економічної) геополітики (з другої половини ХХ ст.) «географічний детермінізм» де-юре став свого роду анахронізмом, де-факто він залишався домінантою формування гео-економічного коду і геоекономічної ренти (основного джерела світового доходу). Наприклад, про вплив «географічного детермінізму» на політику перерозподілу ресурсів і світового доходу красномовно свідчить цитата з першого президентського звернення в 1976 році Лопеса Портільо до мексиканського народу, у якій підкреслювалося значення нафти у збагаченні Мексики: «У сучасну епоху країни можна поділити на дві групи – ті, в кого є нафта, і ті, в кого її немає» [Цит. за: 1, с. 78].

У новітній цивілізаційній геополітиці відбувається переосмислення концептуальних основ «географічного детермінізму». Хижацька експлуатація людиною навколишнього середовища призвела до зростання антропогенних навантажень на природні умови людського існування, що спричинило виникнення і надзвичайне загострення глобальних проблем, які створюють загрозу самому існуванню цивілізації. «Бумеранг повертається. Природа мстить за

себе тим, що вже не забезпечує людині в достатній мірі сприятливі умови для її існування і тим самим примушує держави і політиків враховувати природні фактори» [23, с. 16].

Як і в минулому, починає визнаватися вплив географічного середовища на буття соціуму, культуру та історію народів. Однак при цьому здійснюються спроби радикального коригування змісту понять «природа» та «людина» в контексті їх співвідношення. Такий підхід сприяє інтеграції в єдине концептуальне ціле різноманітних суперечливих складових «феномена людини», природничонаукового та соціогуманітарного підходів, компонентів природної та соціальної сфер буття. Очевидним стає факт, що новітні концепції геополітичного ідеалізму далекі від спрощених уявлень про так званій «географічний фаталізм», про абсолютну детермінацію людської діяльності факторами природного середовища.

Водночас сучасний геополітичний прагматизм, що й надалі базується на імперативах «просторової експансії» та «географічного детермінізму», дедалі частіше супроводжується зіткненням інтересів держав і загостренням на світовому ринку конкурентної боротьби за контроль над обмеженими (і до того ж нерівномірно, асиметрично розміщеними) природними ресурсами та інформаційним простором через використання новітніх технологій. У результаті технічного прогресу в розвитку світових комунікацій (особливо морського і повітряного транспорту), розширення сфер впливу транснаціональних компаній і посилення глобальної монополізації економіки відбувається подолання географічної відокремленості окремих країн. Їхні економічні інтереси можуть виходити далеко за рамки державних кордонів, розширюючи «зони життєвих інтересів» і провокуючи цим самим геополітичні війни³.

Загострення уваги на *ідеологічному вимірі* Стенлі Хоффман (у його розумінні основних вимірів-характеристик міжнародного порядку) пов'язує з періодом завершення Другої світової війни й утворенням двох протилежних суспільно-політичних систем, які де-факто поглибили розкол світу ідеологічними розбіжностями. Проте, де-юре, ідеологічний вимір асиметрій глобального розвитку базується на основному законі геополітики – фундаментальному дуалізмі, що відображається в географічному устрої планети і в історичній типології цивілізацій. Історично і споконвічно цей дуалізм має характер альтернативності двох його цивілізаційних полюсів (континентальних і морських держав), а відповідно і двох класичних ідеологічних геополітичних моделей:

- «*теллурократії*», що пов'язана з фіксованістю простору й усталеністю його якісних орієнтацій і характеристик. На цивілізаційному

³ Йдеться, наприклад, про створення сітки американських військових баз у зоні Перської затоки, багатій на нафту; про загострення конфліктів у більшості мусульманських країн, багатих на паливно-енергетичні ресурси, що пов'язані з вимогою перегляду чинної системи розподілу природної ренти; про енергетичну кризу 2008 року в Європі та перехід питань енергетичної безпеки в розряд першочергових.

рівні це втілюється в консерватизмі, в усталених формальних і неформальних інститутах, яким підпорядковуються значні об'єднання людей (роди, племена, народи, держави, імперії). Теллурократія ідеологічно втілюється в жорсткості етичних норм і стійкості соціальних традицій. Сухопутним (особливо осілим) народам не характерні індивідуалізм і дух підприємництва. Їм притаманні колективізм та ієрархічність;

- «талассократії», що базується на протилежних установках. Цей тип цивілізації динамічний, схильний до розвитку. Серед його пріоритетів – активізація міжнародної торгівлі та дух індивідуального підприємництва. Індивідуум як найдинамічніший елемент колективу зводиться до вищої цінності, а етичні та юридичні норми при цьому дещо розмиваються, стають відносними і динамічними. Такий тип цивілізації швидко розвивається, активно еволюціонує, легко змінює зовнішні культурні ознаки, залишаючи незмінною лише внутрішню ідентичність загальної установки.

Споконвічно ідеологічний вимір у геополітичному просторі відіграв роль «двигуна» історичного і цивілізаційного розвитку. Спочатку протистояння теллурократії і талассократії відображали диференціацію світу на дві конфліктуючі сили континентальних і морських держав. Цю дихотомію, яка проявлялася в зіткненні інтересів, боротьбі протилежних поглядів, а подекуди й серйозному політичному непорозумінні, дотепер використовують у більшості геополітичних (геоекономічних) моделей. Якщо континентальна цивілізація з консервативним (а в окремих випадках і авторитарним) началом стала ідейною основою становлення «закритого суспільства», то логіка морської цивілізації сформувала основні принципи «відкритого суспільства», висунувши в авангард ліберально-демократичні цінності правового громадянського суспільства.

Проте в новій (економічній) геополітиці «феномен глобалізації порушив стратегічний консенсус між економічним універсумом і свободою людського індивідууму» [5, с. 14]. Ідеологічна основа геополітичної гегемонії вибудовується тепер на принципі абсолютного домінування в економічній та фінансовій сферах (ідеться про конкурентні переваги країни у виробничій, торговельній і фінансовій діяльності, що дають можливість перерозподіляти геоекономічну ренту на свою користь). Останнім часом це набуває особливо небезпечних форм. Адже посилюється домінування економіки над соціумом, що обертається «значною деградацією суспільства, людини і грошей... тепер не економіка слугує життю людини, а людське життя стає засобом розширення, зміцнення економічної сфери за рахунок руйнування сакральних і культурних цінностей. Економізм (в ідеологічному вимірі – виділено Н. К.) став базовим засобом спотворення соціуму і самої економіки (не кажучи вже про культуру)» [5, с. 14-15].

Ідеологічний вимір у сучасній новітній цивілізаційній геополітиці свідчить про подальше поглиблення асиметрій глобального розвитку, порушення рівноваги в геопросторі та перманентне загострення глобальних дисбалансів. Метафізично це пояснюється двома історичними класичними моделями нестійкого міжнародного порядку: «стану війни» і «ненадійного миру».

Відповідно до першої моделі, загальні норми міжнародних відносин хиткі, тимчасові і пропорційні тій силі, що їх підтримує. Прихильники цієї моделі – видатні філософи минулого (італієць Нікколо Макіавеллі (1469–1527), англієць Томас Гоббс (1588–1679), француз Жан-Жак Руссо (1712–1778), німець Іммануїл Кант (1724–1804)) – вважали, що в міжнародних відносинах «не існує загального розуму, який би применшував амбіції кожного учасника, а є лише інституціональна раціональність: пошуки найкращих засобів для особливих цілей, розрахунок сил, що приводить не до гегемонії, а до конфліктів» [23, с. 158].

Щодо другої моделі, то геополітики вважають, що вона є реакцією на виникнення держав-націй. У цій моделі міждержавні відносини розглядають як середовище, у якому є сили, здатні гарантувати мінімум порядку. Такі сили формуються з держав, які об'єднуються на основі спільних інтересів, що приводить до створення загальних правових норм. Англійський філософ Дж. Локк (1632–1704), на противагу Т. Гоббсові, вважав, що природний стан суспільства – не «війна всіх проти всіх», а особиста свобода і рівність людей за відсутності єдиного союзу і спільного суверена. Це, безумовно, може створювати можливості для зловживань, і тому держава покликана захищати принципи природного права [23, с. 158].

З огляду на зазначене, сучасна цивілізаційна геополітика потребує нових морально-ціннісних установок, які глобалізована економіка ліберального суспільства сама по собі виробити не може.

Висновки

Глобальний розвиток у ХХ столітті супроводжувався циклічною зміною міжнародного порядку і переходом від багатополюсної системи геополітичних відносин до двополюсного, а згодом і однополюсного світу. Так, багатополюсна геополітична структура світу, характерна для початку ХХ століття, змінилася наприкінці 1940-х років на жорстку біполярну, що проіснувала до кінця 1980-х років. Активізація процесу глобалізації та розпад біполярної системи міжнародних відносин певним чином збіглися в часі, що дало підстави апологетам моноцентризму пророкувати початок формування однополюсного світу (більшість із них віддавали першість у цьому процесі США, які з кінця 80-х років ХХ століття посіли домінуючі позиції і в економічній, і в політичній

сферах). Однак у результаті геополітичного зламу на рубежі ХХ–ХХІ століть поглибилася стратифікація держав у політичній та економічній сферах; замість прогнозованої стабільності світ на порозі ХХІ століття отримав повну невизначеність політичного життя і вкотре прямує до зміни геополітичних лідерів. За логікою циклічного розвитку, сучасний глобальний світ переживає етап становлення багатополюсної системи, контури якої лише моделюються. Сучасна система міжнародних відносин, що формувалася впродовж декількох століть, як модифікований варіант Вестфальської системи, пристосована до сприйняття геопростору в категоріях протистояння, асиметричності та біполярності. З огляду на такий методологічний концепт, більшість експертів, моделюючи геополітичний рельєф майбутнього, схиляються до думки, що багатополюсний світ буде менш передбачуваним і збалансованим, ніж він був у роки протистояння полярних політичних систем, оскільки на авансцену вийшло більше акторів, лінії конфліктів стали менш чіткими, а їх суть – менш прозорою.

Література

1. Акерлоф Дж. Spiritus Animalis, или Как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма / Дж. Акерлоф, Р. Шиллер; пер с англ. Д. Прияткина; под научн. ред. А. Суворова; вступ. ст. С. Гуриева – М.: ООО «Юнайтед Пресс», 2010. – 273 с.
2. Антициклічне регулювання ринкової економіки: глобалізаційна перспектива: монографія / Д. Г. Лук'яненко, А. М. Поручник, Я. М. Столярчук [та ін.]; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Д. Г. Лук'яненка та д-ра екон. наук, проф. А. М. Поручника. – К.: КНЕУ, 2010. – 334 с.
3. Апокин А. Проблема глобальных дисбалансов в мировой экономике / А. Ю. Апокин // Вопросы экономики. – 2008. – № 5. – С. 51–61.
4. Апокин А. Финансовая составляющая «проблемы глобальных дисбалансов» в мировой экономике / А. Ю. Апокин // Проблемы прогнозирования. – 2008. – № 4. – С. 123–129.
5. Базилевич В. Д., Ильин В. В. Метафизика экономики / В. Д. Базилевич, В. В. Ильин. – 2-е изд., испр. и доп. – К.: Знання; М.: Рібари, 2010. – 925 с.
6. Бек У. Что такое глобализация? / Ульрих Бек. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.

7. Бжезинський Зб. Велика шахівниця. Панування Америки і його геостратегічні імперативи / Збігнєв Бжезинський; Пер. з англ. – Львів; Івано-Франківськ, 2000. – 112 с.
8. Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / Збигнев Бжезинский; пер. с англ. Е. А. Нарочницкой, Ю. Н. Кобякова. – М.: Международные отношения, 2010. – 262 с.
9. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Иммануил Валерстайн; пер. с англ. Под ред. В. Л. Иноземцева; Центр исследования постиндустриального общества. – М.: Логос, 2003. – 368 с.
10. Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення: Курс лекцій / Анатолій Степанович Гальчинський. – К.: АДЕФ-Україна, 2010. – 572 с.
11. Гринспен А. Эпоха потрясений: Проблемы и перспективы мировой финансовой системы / Алан Гринспен; Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. – 496 с.
12. Доклад Стиглица о реформе международной валютно-финансовой системы: уроки глобального кризиса / Доклад Комиссии финансовых экспертов ООН / Пер. с англ. Ю. М. Юмашева. – М.: Международные отношения, 2010. – 324 с.
13. Дугин А. Г. Геополитика: Учебное пособие для вузов / Александр Дугин. – М.: Академический Проект, Гаудеамус, 2011. – 583 с.
14. Дугин А. Основы геополитики / Александр Дугин. – М.: Арктогея, 2000. – 99 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.arctogaia.com/public/osnovygeo/geopol1.htm>
15. Иноземцев В. Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия / В. Л. Иноземцев. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2003. – 776 с.
16. Козюк В. Монетарні засади глобальної фінансової стабільності: Монографія / В. В. Козюк. – Тернопіль: ТНЕУ, Економічна думка, 2009. – 728 с.
17. Колодко Г. В. Мир в движении / Гжегож В. Колодко; пер. с пол. Ю. Чайникова. – М.: Магистр, 2009. – 575 с.
18. Колодко Гж. Неoliberalизм и мировой экономический кризис / Гжегож В. Колодко // Вопросы экономики. – 2010. – № 3. – С. 56–64.
19. Косолапов Н. Глобализация: территориально-пространственный аспект / Николай Алексеевич Косолапов // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 6. – С. 11–12.

20. Купер Дж. Приода финансовых кризисов: Центральные банки, кредитные пузыри и заблуждения эффективного рынка / Джордж Купер; [Пер. с англ. Г. Панков]. – Санкт-Петербург: VtstBusinessBooks, 2010. – 210 с.
21. Лук'яненко Д. Глобальні фінансові дисбаланси та їх макроекономічні наслідки / Дмитро Лук'яненко, Анатолій Поручник, Ярослава Столярчук // Журнал європейської економіки. – 2010. – Том 9 (1). – С. 73-92.
22. Лукьянов Ф. Инстинкт вместо идеи. Кризис дает государствам шанс преодолеть инстинкт национализма / Федор Лукьянов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.forbes.ru/forbes/issue/2009-02/7800-instinkt-vmesto-idej>
23. Мадіссон В. В. Сучасна українська геополітика: Навч. посібник / Вадим Вільямович Мадіссон, Валерій Андрійович Шахов. – К.: Либідь, 2003. – 176 с.
24. Перепелиця Г. Як жити відрізняючись, але в гармонії? Теоретичні аспекти міждержавних відносин / Григорій Миколайович Перепелиця // Політика і час. – 2002. – № 4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.niss.gov.ua/book/perepel.htm>
25. Рамоне И. Геополитика хаоса / Игнасио Рамоне. – М.: Издательство ТЕИС, 2001. – 128 с.
26. Стиглиц Дж. Е. Крутое пике: Америка и новый экономический порядок после глобального кризиса / Джозеф Стиглиц; [Пер. с англ. В. Лопатка]. – М.: Эксмо, 2011. – 512 с.
27. Столярчук Я. М. Глобальні асиметрії економічного розвитку: монографія / Я. М. Столярчук. – К.: КНЕУ, 2009. – 302 с.
28. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюель Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
29. Хоффман С. Столкновение глобализаций / Стэнли Хоффман // Россия в глобальной политике. – 2003. – № 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_489
30. Шишков Ю. Государство в эпоху глобализации / Юрий Витальевич Шишков // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 1. – С. 3–13.
31. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / Амитай Этциони; пер с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Ладомир, 2004. – 384 с.
32. International Monetary Fund. World Economic Outlook Database. October 2009. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.imf.org>

33. Krugman P. New Economic Perspectives / Paul Krugman. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://neweconomicperspectives.blogspot.com/2009/07/krugmans-nev-cross-confirms-it-job.html/>
34. Krugman P. The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008 / Paul Krugman. – New York: WW Norton & Co, 2008. – 224 p.
35. Modelski G., Ttompson W. R. Leading Sectors and World Powers: The Co-evolution of Global Politics and Economics / George Modelski, William Ttompson. – Columbia: University of South Carolina Press, 1996. – 263 p.
36. Obstfeld M. Global Imbalances and the Financial Crisis: Products of Common Causes / Maurice Obstfeld, Kenneth Rogoff // Asia and the Global Financial Crisis: Asia Economic Policy Conference. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elsa.berkeley.edu/~obstfeld/globalimbalances2010.pdf/>
37. Stiglitz J. Freefall: America, Free Markets and the Sinking of the World Economy / Joseph E. Stiglitz. – New York: WW Norton & Co, 2010. – 361p.
38. Wallerstein I. The Politics of the World-Economy. The States, the Movements and the Civilizations / Immanuel Wallerstein. – Cambridge: University Press, 1984. – 191 p.

Стаття надійшла до редакції 21 листопада 2011 р.